

Az alfabetizáció története

Tematika: Az alfabetizációt befolyásoló körülmények: a vallás, az oktatási feltételek (iskola, tanító, tanterv, tankönyv), a bürokrácia, az olvasásigény. Az alfabetizáció története: 1. a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés; 2. a latin nyelvű vallásos írásbeliség kora (12. század); 3. a latin nyelvű írásbeliség laicizálódása (12–13. század); 4. az anyanyelvű írásbeliség terjedése (15–16. század); 5. a közigazgatás, a bürokrácia kiépülése, az okiratok használata (17–18. század); 6. az 1777-es állami iskolareform, az 1868-as népiskolai törvény.

Az írás terjedése forradalmat eredményezett Európa kulturális életében a 16–18. század között. Az alfabetizáció lehetővé tette a friss híreket terjesztő lapok követését, a szaporodó nyomdák szórakoztató, tudománynépszerűsítő kiadványainak, valamint a kalendáriumok olvasását. Ugyanekkor az aktagyártás, a bürokrácia intenzitása megnő (anyakönyvek, összeírások), ami szintén az írás használatára kényszeríti a tömegeket.

Az alfabetizációt befolyásoló tényezők. Az alfabetizálódás hosszas és bonyolult folyamat. Az írás jelenléte még nem feltétlenül jelenti használatát is, az írásban rejlő lehetőségek kiaknázását. Amerikai terepmunkájának naplójában Claude Lévi-Strauss örökíti meg az egyik nambikwara törzs vezetőjének íráshoz való viszonyulását. Az írás általában az ismeretek tárolásának, a múlt számontartásának, az emberi intellektus technikai eszköze. Ennek ellenére, az írás jelenléte nem garantálja az evolúciót. Az emberiség már az írás feltalálása és alkalmazása előtt is nagy fejlődést tett meg. Ugyanakkor, az írás birtokba vétele után a fejlődés évszázadokon keresztül stagnált. Az a kontextus, amelyben az írás fontossá és nélkülözhetetlenné vált, az a birodalmak szervezése és vezetése, a társadalom hierarchizálása volt. Azokban a közösségekben, amelyek ismerik, de nem alkalmazzák az írást, más szerepe van: a társadalmi tekintély megerősítése. Ezt teszi az említett törzs főnöke is. A kutató jelenlétében ceruzát és jegyzetfüzetet használ, az írást utánozva oldalakat tölt meg hullámos vonalakkal. Erőfeszítésének eredményét szakértelemmel ellenőrzi, s mondandóját innen „olvassa fel”. A szerepjátszás a hatalom szimbolikus világában biztosít számára helyet, a fehér kutatóval teszi egyenrangúvá, s törzse körében megnöveli a tekintélyét (C. Lévi-Strauss 1968: 305–315). Egy, az utóbbi években lezajlott kutatás szerint a kongói társadalom kultúrája – az írás jelenléte ellenére – elsődlegesen orális, és orális hagyományon alapszik. Az írás szerepe másodlagos, az orális tradíció megörökítésére szolgál, nyelvezetét és szerveződését, recepcióját és értelmezését az orális hagyomány határozza meg. A szerző szerint az írás jelenlétét és szerepét a következő tényezők határozzák meg: milyen mértékben igényli a társadalom az írás elterjedését, az írott kommunikációt, az alapvető információk írott formában való tárolását; az írás milyen mértékben irányítja a gazdasági és politikai életet; a társadalom anyagi-technikai fejlettsége milyen mértékben teszi lehetővé a könyvek előállítását, forgalmazását, a könyvtárak működtetését (M. Kibanda 2004).

Az alfabetizálódás foka és mértéke eltérő a különböző társadalmi rétegekben, nemeknél, felekezetekben, régiókban. Az írnutudás ösztönzői szintén sokrétűek voltak. Terjedéséhez egyaránt hozzájárult az életszínvonal növekedése, a reformáció vallásossága, a bürokrácia írásbelisége, az írott kultúra presztízsértéke, az iskolai oktatás megjelenése és kiépülése, akárcsak a szórakozás, az olvasás igénye.

Az alábbiakban, a szakirodalom alapján, e folyamat néhány aspektusát villantjuk fel.

Az írás terjedése városi környezetben korábban történik meg. Részben az iskolahálózat kialakulása, a tanítók városi jelenléte motiválja ezt az aránytalanságot. De a helyzetet magyarázza a nyomtatványok városon történő előállítás, terjesztése és használata is. Lyons város textil- és bőrműveseinek 50%-a 1560–1570 táján aláírásával tudta hitelesíteni az okiratokat. Az 1601–1650 közötti időszakból Párizsban fennmaradt végrendeletek férfi szerzőinek 86%-a, nő szerzőinek 58%-a írta alá testamentumát.

Az írástudás a férfiak körében korábban terjedt el. 1697–1698 között a rouen-i férfiak 59%-a, a rennes-iek 46,5%-a, az angers-iek 45 %-a ismerte az írást.

Egyazon településen belül a különböző városrészek lakói körében is eltért az alfabetizáció foka. Angers városában a Maine folyó bal oldala a hivatalnokok és a kereskedők negyede volt. Itt az 1697–1698 között megkötött házasságok párjainak 70%-a saját kezűleg írta alá a hűségesküt. A folyó bal oldalán elterülő egyházközség házasságot kötő fiataljainak csupán 33%-a tudta bejegyezni nevét az anyakönyvbe. Rouen városának központjában a házasságkötések 60–70%-ában, a munkás- és kézművesnegyedben 30%-ában maradt fenn a fiatal párok aláírása (R. Chartier–G. Chaussinand–Nogaret–H. Neveux–E. Le Roy Ladurie 1981: 267–270).

Az ókor és a középkor során Európa déli birodalmaiban és országaiban (Római Birodalom, Itália, Görögország) általánosabb és intenzívebb volt az írás használata. A 16–18. századok során Európa észak-nyugati része (Svédország, Poroszország, Nagy-Britannia) nagy lendülettel tért rá az írásra, délen és délkeleten pedig az analfabéták száma továbbra is viszonylag nagy volt. A felekezetek közül a protestáns vallás járt az élen, ezt követte az írást, az írásértelmezést és az -alkotást egyházi tulajdonban őrző katolikus egyház; ortodox vidéken a szóbeliség szerepe változatlanul nagy maradt (C. M. Cipolla 1969: 61, P. Burke 1991: 293–294). Az 1630-as évben Amszterdamban családot alapító protestánsok 45%-a saját aláírásával igazolta az esketési aktust, 1672-ben a párizsi római katolikus párok közül mindössze 25% tehetette meg ugyanezt (C. M. Cipolla 1969: 47, 53).

A társadalom, rétegzettsége révén szintén eltérő mértékben vette igénybe az írást. Magyarországon a jobbágyság a 14–15. század során alakult ki különböző társadalmi rétegekből. Ezen belül elkülönült a föld nélküli, magát kétkezi munkából eltartó zsellérség, valamint az eltérő nagyságú telekkel bíró jobbágyság. A megélhetés nélküli, lázongásra kényszerülő zsellérség köréből korábban kerültek ki literatusok. A 15. században Szikszó mezőváros 85 zsellére között 4 írástudó volt, míg a telkes jobbágyok írástudatlanok (Ortutay Gy. 1962: 500). A 17. században a magyar parasztságnak is szüksége van az írástudókra. Igényeit a papok, a tanítók, az iskolamesterek elégítik ki.

Az oktatás korszakai. E folyamat Magyarországon a következő állomásokon át halad előre: az egyházi kultúra átvétele, az írott egyházi kultúra kialakulása, az írott kultúra laicizálódása, az írott világi kultúra megjelenése, az iskolakezdeményezésektől az oktatási reformig.

A keresztény vallás átvétele szemléletbeli változást hozott a magyar kultúrába. Ez azonban a magyar társadalom differenciálódását nem a kezdetektől indította el. A 12. századig az írás latin nyelvű volt s csupán a papság gyakorolta. Ezt az állapotot Jakó Zsigmond ílymódon jellemezte: „A latin írás a népvándorlás után századokon át mint a megörökítés csodált művelete a papok kizárólagos tudománya maradt Európa-szerte. Mindaddig, amíg az írás nem nyerte el mai értelmét, azaz nem vált az emberek közötti érintkezésnek az előszóval egyenrangú eszközévé, hanem többé-kevésbé ünnepélyes és rendkívüli aktusnak számított a társadalom szemében, addig az írástudás, ha fokozatosan lazuló szálakkal is, de valami módon állandó kapcsolatban állott a klérussal” (Jakó Zs. 1977: 27).

A 12–13. század fordulóján kezdődő oklevélgyártás váltotta ki az írott kultúra laicizálódását. A vallásos műveltségű írástudó egyházi emberek a királyi és a nagyúri udvarokban politikai és diplomáciai munkára állítottak be, s egyúttal az írás oktatói is ők lettek. A világi írástudó réteg a 16. század elejére alakult ki, s e réteg szélesedése az írás nyelvének felcserélésével járt együtt. A latin nyelv nem maradt hatástalan. Szókészletének, grammatikájának nyomai benne maradtak a mindennapi íráshasználatban, a nyelvelméleti és teológiai gondolkodásban, a koraujkori beszélt magyar nyelvben. A holt latin nyelv még hosszú időn keresztül közvetítő nyelvként szolgált idegen nyelvek elsajátításában.

A 15–16. század fordulóján Erdélyben létrejött egy népes „parasztdeák” réteg, amely a szabadparasztok, a jobbágyfalvak és a feudális nagybirtok írásigényét elégítette ki. E réteg már a hazai laikus írásoktatás terméke volt. A külföldi egyetemeket megjáró plébánosok, baccalaureusok mellé rendre felzárkóztak azok a városi, mezővárosi, majd falusi származású írástudók (kisnemesek, iparosok, gazdagabb parasztok), akik írással igyekeztek biztosítani egzisztenciájukat. (E folyamatot részletesen mutatja be Jakó Zs. 1977: 25–36, továbbá: Benda K. 1976, Szabó L. 1981: 31–59.)

Az oktatástörténet kezdetét hol a kereszténység felvételétől, hol a reformáció korában elterjedő felekezeti oktatás korától, hol a *Ratio Educationis* megjelenésétől (1777), hol a népoktatási törvény megjelenésétől (1868) számítják.

A népoktatás a társadalom alsó rétegeinek fiataljait vonta be az iskolai oktató-nevelő folyamatba. Ebben a keretben oktatói státussal, s később szakképesítéssel rendelkező felnőttek meghatározott ismeretanyagot közvetítettek a fiatalok felé. Minthogy az iskola intézményét a társadalmi (uralkodó) elit kezdeményezte, az iskola elsősorban e társadalmi réteg társadalmi (a társadalom hierarchikus felépítésére vonatkozó) és világnézeti (különösen vallási) meggyőződéseit közvetítette, továbbá pedig a fiatalok munkavégzéséhez, a világban való tájékozódáshoz szükséges ismereteket nyújtotta.

Az iskolák típusai 1553–1777 között. Az 1500-as évektől az egyházi hatóságok erőfeszítést tettek minél több gyermeknek az oktatásba való bevonására, a vallásos ismereteik bővítése, a vallásos irodalom olvasása, valamint a fegyelmezett viselkedésre szoktatás végett. 1560-ban a nagyszombati zsinat Oláh Miklós esztergomi érsek jelenlétében rendelkezelt el, hogy a plébániák – ha tehetik külön-külön, ha szegények, összefogva – írni és olvasni tudó tanítót alkalmazzanak. A tanító feladata volt betűismeretet, egyházi énekeket tanítani, a katekizmus szövegeit kikérdezni a tanulóktól. A katolikus vallásos oktatásban nagy szerepet játszott a jezsuita rend, amely Magyarországon 1586-ban települt le. Báthory István ösztönzésére először 1579-ben Kolozsváron, Kolozsmonostoron és Gyulafehérváron hozott létre iskolát. 1581-ben Kolozsvárt jezsuita egyetem létesült.

A *falusi kisiskolák* elsősorban azokat a fiatalokat vonták be az oktatási folyamatba, akik a kiemelkedés útját választották, papi, tanári, tanítói munkakörben, földesúri és uradalmi alkalmazásban kívántak elhelyezkedni. Továbbá a falusi mesteremberek és kereskedők is szívesen iskoláztatták gyermekeiket. Ezekben az iskolákban olvasni, írni és számolni tanítottak. A tananyag a katekizmust, a bibliai történeteket és az egyházi énekeket tartalmazta. Mind a királyi (*civitas*), mind a mezővárosi (*oppidum*) településeken azonos *kisvárosi iskolák* működtek. Hivatásszerűen ezek is a fennálló városi társadalmi és közigazgatási állapotokat legitimizálták és népszerűsítették. Ezért a tananyag is a falusi oktatáshoz hasonló volt. A falvaktól eltérően azonban sokkal nagyobb volt a látogatottság, hiszen a városi foglalkozások feltételezték az alapszintű írás-, olvasás-, és számolási készséget.

A magyar történelemnek a kisiskolai oktatásban való meghonosítására Vásárhelyi Gergely, 1599-ben Kolozsvárt kiadott katolikus katekizmusa tett kísérletet. Az első földrajzkönyv Nagyszébenben látott napvilágot. Szerzője Gyalakúti Lázár János, címe: *Röviden egybefoglalt gyermekek geographiaja*. Losonczy István 1771-ben kiadott, *Hármas Kis Tükör* című könyve minden korábbi hagyományt ötvöz és továbbfejleszt. A szerző bevallása szerint „Gyermekeknek írtam, azért is a gyermeki elméhez alkalmaztatott módot szükség vala követnem. Tudjuk, hogy a gyermekek a ritmizálásban igen gyönyörködnek és a verseket örömmel tanulják. Ez okból indítatván a vármegyékben lévő nevezetesebb helységeket versecskékben foglaltam, hogy azokat minden unalom nélkül megtanulván, állhatatosan elméjükben megtartsák” (idézi Mészáros I. 1972: 231). A hármas tükör első fejezete a bibliai történeteket, a második Magyarország történelmét és földrajzát, a harmadik pedig Erdélyországot mutatta be.

A felekezeti oktatás megszervezése, a fiatalok bevonása, az oktatás szintjének biztosítása, a tananyag jellegének előírása egyházi érdek volt. A *plébániai iskolákban* a település plébánosa a papi pályára hajlamos fiatalokat vallási ismeretekre, latin szövegek olvasására, éneklésre tanította. Ennek az iskolának a népszerűségét a jobbágyorsból való kiemelkedés perspektívája biztosította. Ebből az intézményi formából nőtt ki a *városi plébániai iskola*, ahol a tanítást gyakran egyetemet végzett vagy bakkalaureátusi fokozattal rendelkező tanító végezte. A tananyag gazdagabb volt (pl. gyakorlati számtan, egészségtan, csillagászat, fogalmazástan), s elsajátítása után a városi adminisztrációban

lehetett elhelyezkedni. 1560–1777 között katolikus településeken egyházi törvények tették kötelezővé a kisiskolák szervezését. A 16. század közepétől ezen iskolák egyik része protestáns felekezetűvé vált, s a 17. században *protestáns kollégiummá* alakult át. Ezekben az iskolákban a hangsúly a vallásos könyvek nyelvének (latin és görög) tanulmányozására tevődött át. Ilyen, „latin” iskola hiányában a protestáns falvakban a lelkipásztor katekizmust oktatott a helybéli fiataloknak.

A kisiskolai oktatás vallásos része többnyire vasárnap délután, a templomban folyt le. A kikérdezés, az egyéb ismeretek átadása hétköznapon, a tanító által történt.⁸

Nehézségek. Az oktatás kibontakozását számtalan tényező fogta vissza. Közülük egyik a *tanterem, az iskolaépület hiánya*. A helyzetet nehezítette, hogy az iskolaházat (a tanítóházat) a településnek, a lakosságnak kellett felépítenie.

A dunántúli evangélikus püspök Vas megyei 1663-as vizitációja alkalmával készített feljegyzések a meglátogatott 15 faluból 12-ről állítják, hogy sem iskolájuk, sem iskolamesterük nem volt. Vámoscsaládon „az oskolaház felől nem tudnak semmi bizonyost mondani, hanem mondják azt hallomásból, hogy a prédikátorház mellett való pusztá lett volna [a] helye, de házat rajta soha nem tudnak. Mindazonáltal mestert tartottanak hol együtt, hol másutt” (Tóth I. Gy. 1996: 10). Az 1770-es években még mindig gondot jelentett a tanterem hiány. Sok helyen az egy helyiségből álló tanítói lakásban folyt az oktatás. A helyzet súlyosabb ott, ahol a tanító a falu más alkalmazottaival osztotta meg szobáját (Benda K. 1977: 128).

A veszprémi püspök 1845–46-ban a Dunántúlon, az ország fejlettebb részén tett egyházlátogatása során hasonló tapasztalatokat szerzett. Volt falu, ahol a kocsmaház elejét alakították át iskolává, másutt a kondász házában zajlott az oktatás. Egy faluban pedig padhiány miatt csupán 8 gyerek tanulhatta a betűvetést (Ortutay 1962: 505). Tessedik Sámuel 1786-ban jegyezte meg: „Majd egy tömlőtzhöz hasonló, mellyekből az igen szorosan ülő gyermekektől a бүdösségnek gőze, főképpen füstölög. Gondoljon az ember egy igen nagy, és többnyire setétes szobában két, háromszáz gyermeket együtt” (idézi Ortutay Gy. 1962: 503).

A legnagyobb nehézséget azonban *az iskolamesterek hiánya és felkészületlensége* jelentette. Számuk az évszázadok során fokozatosan növekedett.

A tanító hivatalos elnevezése a *ludi magister, rector scholae, ludi rector, ludi moderator, iskolamester, mester* volt. Általában a szerény társadalmi rétegből emelkedett ki, s a jobbágyterhek alól mentve volt.

Marosszéken a 17. század közepén minden 3 falura jutott egy iskolamester (Pál J. 1995).

A vizitációs jegyzőkönyvek alapján 1692–1770 között a marosi egyházmegyében a tanítók és a lelkészek száma a következőképpen alakult (Imreh B. 1944):

⁸ A kisiskolai oktatásra vonatkozó adatok forrása: Mészáros I. 1972: 13–28.

	Mióta van tanítója a gyülekezetnek?	Mióta van papja a gyülekezetnek?
20 faluban	már 1692 előtt volt	már 1692 előtt volt
12 faluban	1693-tól	1693-tól
1 faluban	1701-től	1693-tól
1 faluban	1716-tól	1692-től
1 faluban	1716-tól	1716-tól
1 faluban	1724-től	1692-től
2 faluban	1730-tól	1692-től
1 faluban	1750-től	1710-től
2 faluban	1758-tól	1693-tól
2 faluban	1759-től	1693-tól
1 faluban	1773-tól	1692-től
6 faluban	nincs	1692-től
3 faluban	nincs	1693-tól
1 faluban	nincs	1694-től
1 faluban	nincs	1717-től
1 faluban	nincs	1728-tól
1 faluban	nincs	1758-tól
1 faluban	nincs	1771-től

A Vas megyei tanítók száma a következőképpen gyarapodott:

1696: 89

1697: 111

1754: 181

1770: 213

1778: 238 (Tóth I. Gy. 1996: 14).

1769-ben 8726 mezővárosban és faluban 4503 lelkész és 4421 tanító szolgált. Megoszlásuk aránytalan volt településtípusonként (mezőváros/falu), megyénként és felekezetenként. A községek felében sem tanító, sem lelkész nem volt található, míg a mezővárosokban és egyes falvakban 2, néha 3 tanító teljesítette hivatását. A 8236 faluból 5000-ben (azaz a falvak 60%-ában) nem folyt oktatás. Baranya megyében 1 tanítóra 1614, Győr megyében 933, Somogy megyében 1154, Vas megyében 1000, Veszprém megyében 806, átlagban 1088 személy esett. A római katolikus és református közösségekben a papok száma azonos volt a tanítók számával. A görög katolikus településeken szolgáló papok száma viszont kétszerese volt az ugyanitt található tanítókénak. Az arány még rosszabb volt az ortodox felekezetű környezetben, ahol minden ötödik pap mellett szolgált tanító (Benda K. 1977: 123–125).

Természetesen, ezek a számok kiegészítésre szorulnak. Tudni kell azt, hogy a tanítómesterek egyik része írástudatlan volt. Tanítóképzés még nem létezett. A ludi magisterek esetlegesen és átmeneti jelleggel léptek erre a pályára. Legtöbbjük legfennebb elemi iskolát végzett, vagy legalábbis a katonáskodás idején megtanult írni és olvasni (Benda K. 1977: 125). Ugyancsak Vas megyei kimutatás szerint 1697-ben a katolikus és evangélikus tanítók 16 %-a csupán olvasni tudott. Ez a tanítótípus még a 18. század második felében is elő-előfordult (Tóth I. Gy. 1996: 22–23).

A tanítók felkészületlenségét a 19. században többen is nehezményezték. Cserei Farkas *A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* című munkájában (Nagy-Várad, 1806) így ír: „Az Oskola Mesterről. Ennek tsak nevezete is, és annak meggondolása, hogy mitsoda tulajdonságokkal kellene egy illetén Hivatal viselő Embernek bírni, megsüggeszti penámát.” Zsoldos Ignác pedig így jellemzi a tanítók társadalmát (*Nevelésünk hiányai*. Buda, 1836): „Tanulást unt Deákok, henye csavargók, elaljasodott borbélylegények, nyomorék katonák, szerencsevadászok, elrészegesedett Aggok, kicsapott Szinjátszók között s több más gyülevész népben találjuk fel – tisztelettel említvén a tiszteletre méltókat – a haza polgárai nevelőinek veteményes kertjét. Illy gyökérből pedig nemes sarjadékot, csak az okot az okozattal egybevetni s ítélni nem tudó várhatna” (idézi Ortutay Gy. 1962: 505).

E lesújtó kép háttéréhez tartozik, hogy a tanítók egy része csupán átmenetileg vedlett tanítóvá. Egy 1778-as egyházlátogatás iratai említenek kocsmárosból, lakatosból, kiszolgált katonából lett tanítómestert. Minthogy a tanító fő feladata a kántori teendők ellátása volt, sokan zenészből, sekrestyésből váltak tanítóvá. Maguk vagy családjuk eltartása végett a tanítók olykor mellékállásban a falu jegyzői, harangozói vagy éjjeliőrei voltak. A tanítók nagyfokú mobilitása is hozzájárult munkájuk hatékonyságának csökkenéséhez. Életformájukat, magatartásukat gyakran érte vád. A legjobb helyzet a protestáns felekezeten belül uralkodott. Itt ugyanis az akadémiát végzett teológusoknak előbb néhány évig tanítószkodniuk kellett, csak azután kerülhettek szószékre (Benda K. 1977: 125).

Több szempontból is jellegzetes az az eset, amelyre Tóth I. Gy. mutat be. A Vas megyei Egyházasszeccsődön 1770-ben Mészáros Ferenc iskolamester oktatott írást-olvasást, s némi latint. A következő évben azonban ugyanebben a faluban Mészáros János, ragadványnevén Mester János tanított, mellékfoglalkozásként. Megélhetését ugyanis a sza-

bómesterségből biztosította. Korhelységét és „tekerését” látva az előjáróság kénytelen volt elfogatni és katonának adni (Tóth I. Gy. 1996: 22–24).

A tanítók társadalma mobilitásának oka volt a státussal járó bizonytalan egzisztencia. A jövedelem bizonytalan volt, függött a temetések számától, a megmunkálásra kiosztott földterület terméséből. A 18. század végén egy Vas megyei középnyemes birtokán egy erdőőr és a béres évi 23, az ökörpásztor 24 forintnyi jövedelmet és ugyanennyi természetbeni juttatást kapott. A tanító átlagjövedelme pedig évi 25 forint volt. A tandíj a 17–18. században negyedévenként 25 dénár volt. Ugyanekkor egy saru megfoltozásáért a varga 50, egy lópatkó felferéséért a kovács 10 dénárt kapott, egy malac ára pedig egy évi tandíjjal volt egyenértékű (Tóth I. Gy. 1996: 30). A tanítói jövedelem nem biztosított megélhetést: „Oka továbbá az oskolák alábbszállásának a’ Tanítók roszszul való fizettetések is. Ki volna érdemesebb a’ jó fizetésre, mint egy hivatalát hűségesen vivő Tanító? De ki fizetetik roszszabbul, mint ez? Sokszor próbálgattam már felvetegetni a’ legjobbknak látszó tanítói conventiókból: mi esik egy napi fáradságért? Ha a’ napszámos ételét, italát, pénz-fizetését összesummázom: nyer annyit minden nap, mint egy tanító. Melly tsekélység ez! Megkívánja pedig a’ nép, hogy öltözete tisztességes legyen, – azonban lehetnek gyermekei is, kiket költségesen kell taníttatni. A’ földmives tudja, hogy megvénheszik, megvakul, megsántul, szóval, ha tehetetlenné lesz is, a’ maga kimért földjén meglakhatik, megélhet: ellenben a’ Tanítónak szomoruan kell előre tudni, hogy ha ezek rajta történnek, tsak a’ világ kultsa adódik kezébe, és ha atyai, vagy házasság által szerzett örökje nints, a’ koldulásnál egyéb reá nem várokozik! Ez arra viszi ötet, hogy a’ szomoru órákra magát készíttse, azért is gazdálkodik (és ki is vethetné szemére?), ’s gyakran az oskola tetemes kárával gazdálkodik, hogy a’ bizonytalan jövedőket keblében rejtegető idővel, ha nem bátran is, legalább kevesebb félelemmel mehessen szemközt.”⁹

Az oktatás modernizálása ellenállásba és közömbösségbe ütközött. A *Ratio Educationis* azt is előírta, hogy minden mezővárosban két-, falvanként pedig egytanerős iskola működjék, s ugyanakkor gondoskodni kell a tanítók képzéséről. A megyei hatóságok azonban az előírást figyelmen kívül hagyták (Benda K. 1977: 125).

Penavin Olga tette közzé a haraszti iskolamesterek éves keresetét, 1811-ből:

Az Haraszti Oskola Mesterek esztendőnként fizetése így van

1 Kézpénz 18 tizennyóltz Rh for

2 Szalonnára 3 Fl

3 A’ Notarisságért 3 Fl

4 Olvasztott Fagygyú 3 oka

5 Só 15 oka

6 Minden pár ember egy véka Buzát fizet a’ Papéval

7 Minden pár egy fertaly Kukoritzát morsolva, melly a Vékának negyed része

8 Széna Huszon öt kis petrentze, mellyet egyszer el lehet vinni

⁹ Oláh János: A falusi Oskolák allyasodásoknak főbb okairól és azoknak megorvoslásokról. *Tudományos Gyűjtemény* IV. (1834) 51, idézi Ortutay Gy. 1962: 504–505.

- 9 *Vagyon két helyen egy egy darab földetske, ezeket meg szántják, a' Rektor magvával bé vetik, fel takarják, szemül haza viszik, egy szoval, a' magon kívül mn [minden] munkáját meg teszik*
- 10 *Halott felett való éneklésért a'ki éltében fizető vólt 1 font hús 1 itze bor; a' ki pg [pedig] n [nem]vólt Lukma fizető 1 peták 1 font hus 1 itze bor-*
- 11 *Len vetés osztás szt [szerint].*
- 12 *Örletés a' mikor kívántatik.*
- 13 *Az Eszéki vásárra négyszer Kotsit adnak.*
- 14 *Az Három Sátoros Innepekbe egy egy Tyukot adnak.*
- 15 *Minden oskolába járó Gyermekek nyoltz garas 8 gr.*
- 16 *Mn [minden] Gyermekek ¼ Kukor. [kukorica] morsolva, mely a' vékának negyed része*
- 17 *Minden Gyermekek egy Canicularis csirkét ad.*
- 18 *Fa tiz öl 10*
- 19 *Az Háznál lévő kertet meg szántják, a' mi benne terem, meg kapálják (Penavin O. 1958).*

A tanítók tanterv és tankönyv nélkül dolgoztak. A tanítás az írás és olvasás ismeretein ritkán terjedt túl. Sőt, az iskolák egy részében írni egyáltalán nem, csupán olvasni tanítottak. Szórványosan oktattak még vallási ismereteket, „saját könyveik olvasása” formájában, latint, a mezővárosokban számtant, a 18. század végétől helyenként földrajzi és természettani ismereteket.

Az oktatás szervezettebbé a 19. században vált.

A debreceni egyházkerület 1846 szeptemberében, majd 1847 júliusában gyűlésezett „a debreczeni tanítási rendszernek népiskoláinkban miként lehet alkalmazása végetti javaslat” megszerkesztése céljából. Javaslatai rendre 1. az „iskolai pályaidőt”, 2. a tantárgyakat, 3. a felügyeletet érintették. A négy éves iskolai tanulás helyett a közgyűlés ötöt állapított meg. Érvelése egyrészt a megakadályozhatatlan időmulasztásra, másrészt a hasznos időtöltést igénylő zsenge életkor tartamára vonatkozik. „Ez az idő a gyermekek akadályozhatlan mulasztásaik miatt legalább is ¼-del leszállítatik; részint mert gyenge korában hagyván el a gyermek tanulását, mikor még haszonvételre nem alkalmazható, henyélni kénytelen, s így erkölce is veszélynek van kitéve, s e mellett felejt is; részint még azért is, mert éretlen ésszel nyúlván a vallás' mélyebb ágazatai tanulásához, azokat kellőleg felfogni képes nem lehet: ezen okoknál fogva az iskolai pályaidőt 5 évre véljük meghatározandónak, s e szerint vannak elosztva a tantárgyak.”

Az első évben szereplő tantárgyak az 1. „első évi olvasó”, 2. a számvetés, 3. az éneklés, 4. „némely apró erkölcsű versek”, 5. olvasás. Ebben az évben az olvasás célja „az értelemmel való olvasás”, „az értelmes és folyó olvasás”. A második osztály tantervében szerepel 1. „a vallás tanítása”, 2. „az illedelem szabályai”, 3. az egészségtan, 4. a földírat, 5. a „fejbeli számvetés”, 6. az olvasás, 7. a szaválás és 8. az éneklés. Ez alkalommal az olvasás céljából kerülendő a zsoltár: „Az eddigi szokás szerint a zsoltár volt az iskolákban egyedüli olvasókönyv, melly egy a lehető legrosszabbak közül, nem csak gyermeki fogalmat

túlhaladó nehéz értelme, hanem sok más okok miatt is.” Negyedik osztályban a Biblia az olvasókönyv: „olvasatásában különösebb tekintettel legyen a tanító az Új szövetségre, s ennek is inkább erkölcsi mint hittani részeire, valamint a Jézus’ élte történeteire, használván erre nézve mindenkor az innei alkalmakat. Az Ó szövetségnek csak legnevezetesebb érthetőbb részei olvastassanak.”

A negyedik osztály tantervében „Magyarhon története” is szerepel. „E könyv kissé terjedelmesebb levén mintsem két év alatt, a gyermekek’ terhelhetése nélkül megtaníthatassék: belőle a tanító a kevésbé érdekesekeket kihagyhatja – azokat csak olvastatván tanítványaival.”

Itt most nem célunk az oktatás történetének részletesebb bemutatása. Az elmondottak alapján világossá vált már, hogy az alfabetizálódás hosszas és nehézkes folyamat volt. Az írástudatlanság tehát számtalan konfliktus forrása volt. A 18. században bevezetett, a személyazonosságot és a katonai terheket igazoló passzus és obsitos levél szövegét maga a tulajdonos nem tudta elolvasni. Mikor Szántódon egy obsitos katona vallomásának és obsitjának adatai nem egyeztek, így mentegetőzött: „Én nem tudom, hogy írták, mint írták, én írni és olvasni nem tudok, csak úgy írják, amint akarják” (Tóth I. Gy. 1994:14). Egy keszthelyi, vérfertőzéssel vádolt asszonynak, saját vallomása szerint, sógora és egyben szeretője, a távolság miatt levelet küldött. Bármennyire is kínos helyzetben volt, titkát mással is kénytelen volt megosztani. „Hahótról nekem egy levelet küldött, melyet gondolom a vendégfogadás írt” – szól a vallomás (Tóth I. Gy. 1996: 86). 1736-ban egy Pozsony megyei 18 éves szolgáló törvénytelen gyermeket szült, akit a nagyszombati szeminárium lépcsőjén hagyott. A gyereket egy mással íratott levélben bízta megtalálójára (Tóth I. Gy. 1996: 87).

A 17–18. századi írástudatlanságra vet fényt a bírósági okiratokon, valamint a kezesleveleken, zálogos iratokon előforduló, az aláírást helyettesítő keresztek nagy száma.

Hogy az oktatás eredménnyel járt, azt kisebb mértékben a felvilágosult népnevelők és honatyák határozták meg. A döntő szerep az íráshasználat elkerülhetetlenségére esett. Hajnal István 1921-ben megjelent paleográfiai munkájában állapítja meg: „Hogy nem az általános műveltség kelléke gyanánt tanultak meg az emberek jól, folyékonyan írni, hanem csak a szaktudás, jogi képzettség követelménye gyanánt, mutatja az is, hogy ezek az írássok rendszerint csak jogi ügyletekkel összefüggő iratokban fordulnak elő” (Hajnal I. 1921: 28).

A 18. századtól okiratokkal kellett bizonyítani a tulajdonjogot és annak átruházását, a társadalmi státust. A jobbágyfelszabadítás intenzívvé teszi a parasztságnak a hivatalokkal való kapcsolatát. A kapitalista közigazgatás megszervezése serkentően hat az iratgyártásra és -használatra (Sz. Bányai I. 1973: 162). A parasztság mobilitásának növekedése szintén kedvezően hatott az írástudás terjedésére. A történész Benda Kálmán állapítja meg: „Az iskolahálózat ott sűrűsödik meg, s az alfabetizmus is ott emelkedik, ahol – a nagy közlekedési utak mentén – a parasztság bekapcsolódik az árutermelésbe, piacra jár, kupeckedik, ad és vesz, amihez már tudni kell írni és olvasni meg számolni” (Benda K. 1977: 132). Ezért a nyugati határszél (Sopron, Moson) és a Duna-mente, Komárom,

Esztergom, Pest megye élen jár az alfabetizálásban, akárcsak a kereskedésben. Hasonló a 17. századi paraszti írásbeliséget vizsgáló Takács Lajos következtetése: „Az írásbeliség meggyökeresedéséről, de még inkább tartós megmaradásáról ugyanis addig nemigen lehetett szó, amíg az a mindennapi gyakorlat részévé nem vált” (Takács L. 1979: 361).

Az oktatás csökkent hatékonysága nagymértékben a családok közömbösségével is magyarázható. A gyermek a parasztszaládban a földművelésben, állatgondozásban, a házimunkák elvégzésében munkaerőt, segítséget jelentett. A család erről a segítségről nem tudott lemondani. Továbbá pedig gyakran hiányzott az iskolában való megjelenéshez szükséges öltözet, az iskolába járáshoz jogot biztosító tandíj kifizetésének lehetősége.

A jobbágygyereket 6–8 éves korában már munkára fogták. Emiatt a tanév számukra 4–5 hónapból állt (Ortutay Gy. 1962: 502). S ha az alacsony tandíjat a család el is tudta viselni, e munkaerőről nem mondhatott le. A 18. század végén a tanköteles gyermekek $\frac{1}{3}$ -a sem látogatta az iskolát. Az 1777-es állami iskolareform, a *Ratio Educationis* és a *Projectum Budense* hiába írt elő általános iskolakötelezettséget, a gyerekek nagy része csak télen járhatott iskolába.

Gyakran a tanulásra, iskolába járásra ösztönző motiváció hiányzott. Szőnyi Nagy István kolozsvári prédikátor olvasni tanulásra biztatta híveit. Az olvasni tudó „örvendetes Sóltárokkal s szép vigasztalásokkal telyes könyveit vészi s lelkét fonnyasztó bánatiban azokkal szívét élesztgeti, a templomban együtt mondgya a szép ditséreteket a szentekkel: soha magát meg nem unnya, vészi a Bibliáját, s valamennyit akar, annyit beszéllget Mózeszel, Dáviddal, akar-mellyikkel a Próféták és Apostolok vagy az Evangyelisták közzül, sőt magával az Istennel és az Úr Jézus Christussal is.” Híveinek e buzdításra adott válasza: „Nem lehetünk, azt mondgya, mindnyájan Papok.” Illetve: „Nem leánynak, nem asszonynak való az írás-olvasás, azt mondgyák sokan” (Toldy Ferenc közlését idézi Mészáros I. 1972: 103).

Oktatástörténeti kronológia

1553-ban Kolozsváron jelenik meg az első magyar nyelvű nyomtatott ábécéskönyv.

1560 – Az egyházközösségeket zsinati határozat kötelezi tanító alkalmazására.

1592–1670 – Jan Amos Comenius életpályája

1611 – Forgách Ferenc érsek elrendeli, hogy minden plébánia nyilvántartásba vegye az iskoláskorú gyerekeket, az iskolalátogatás mértékét.

1655 – megjelenik Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaedia*. Azaz, minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása című, iskoláknak szánt könyve. A következő tudományok bemutatását tartalmazza: 1. rész: metafizika, 2–3. logika, 4. aritmetika, 5. geometria, 6. asztronómia, 7. geográfia, fizika, természetrajz, medicina, 8. architektúra, mezőgazdaság, naptár, 9. történelem, 10. etika, jog, politika, 11. teológia.

1777-ben jelenik az első átfogó országos oktatásügyi rendelkezés, a *Ratio Educationis*.

A cseh pedagógus, Comenius (Jan Amos Komenský, 1592–1670) dolgozta ki az első koherens pedagógiai rendszert. Életének legtermékenyebb évei 1650–1654 közé esnek, amikor a Rákóczi család (Lórántffy Zsuzsanna) meghívására Sárospatakon tartózkodik.

Nevelési rendszerének alapelvei: az iskolai oktatás célja az egyetemes műveltség átadása; ez közös, mindenki számára hozzáférhető, szervezett oktatás; a nevelés összhangban van az ember természetes hajlamaival, pedagógiai módszerek alapján zajlik.

A Comenius által kidolgozott iskolarendszer szerkezete: a családban történő nevelés tölti ki a gyerek első hat életévét; ezt követi a népiskola a 6–12 életév között, a latin iskola 18 éves korig, az academia 24 éves korig. Az oktatás az ő javaslatára tanítási órák formájában, tanítási év keretében, iskolai osztályokban, osztálymunka formájában, tankönyv használata alapján szerveződik.

Comenius életművéből a következő gondolatokat idézzük.

„Mátsutt már megmutattuk, hogy az iskolákban mindent kell tanítani, ami az emberi természetet tökéletesítheti, s így a gazdasági, állami, egyházi, iskolai állapotot javíthatja. Most e nagyfényű iskolában azt sürgetem, hogy I. mindenki csiszolja elméje tükrét a bölcsességre; II. tisztogassa szívét, belső életének forrását a jámborságra; III. gyakorolja kezét és más külső eszközeit a kézművességre és egy finomabb életmód kialakítására; IV. végül képezze nyelvét az ékesszólásra. Egyszóval az egész embert emberiségre kell formálni...” (A nagyfényű Pataki iskola tervezete. Részlet.¹⁰)

„Hogy tehát a bölcsesség iskoláját minden zavartól mentesítsük, Isten segítségével meg fogjuk kísérelni, hogy mindent pontos rendbe foglaljunk. Ezek pedig: I. A tanítandó és tanulandó dolgok, II. A tanító és tanítandó személyek, III. A tanítás eszközei: könyvek és egyebek, IV. A nyilvános gyakorlatokra rendelt helyek, V. A gyakorlatokra szánt idők; maguk a munkálatok; végül a szünidők és az ünnepnapok.” (A panszofikus iskola tervezete. Részlet.)¹¹

Ratio Educationis, 1777. A népiskolai reformot Johann Ignaz Felbiger (1724–1788) hajtotta végre Ausztriában. Figyelme kiterjedt az iskolatípusokra, a tantervekre, a könyvekre és az oktatási módszerre. Az oktatás elvei a következők voltak: 1. az együtt tanulás, azaz a tanító az egész osztállyal egyszerre foglalkozott; 2. a „katekizálás”, azaz a kérdeve kifejtés; a tananyagnak vázlat segítségével történő memorizálása.

A *Ratio Educationis* Magyarországon is J. I. Felbiger reformjait honosította meg (Kosáry D. 1983: 455–456).

Olvasmány

Mária Terézia 1773-ban dönti el az egységes oktatási terv kidolgozását. Ürményi József, a magyar udvari kancellária tanácsosának érdeme, hogy 1776-ban, a magyarországi oktatásra kidolgozott rendszer két fejezetének bemutatásával a királynőt meggyőzi az önálló, Béctől független magyar oktatási terv szükségességéről. A tervezetet Ürményi József és Terstyánszky Dániel, a bécsi udvari kamara levéltárosa

¹⁰ Közölve: *Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből.* Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS Endre. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970: 74–76. 75.

¹¹ Közölve: *Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből.* Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS Endre. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970: 120–153. 132.

dolgozza ki. Az első az iskolák állam általi kormányzásának kidolgozásával, a második a nyugat-európai pedagógiai elvek érvényesítésével járul hozzá a tervezethez.

A *Ratio Educationis* 3 részre, ezen belül 2+4+3 szakaszra, ezeken belül (5+5)+(5+7+6+7)+(3+3+2) fejezetre, összesen 254 §-ra tagolódik.

Az első rész az iskolák „politikai [állami] és gazdasági kormányzásának módjait”, a második a „tanulmányok tervezetét és tantárgyait”, a harmadik „az iskolák rendtartását, illetve a fegyelem fenntartását” foglalja össze.

A *Ratio Educationis* – számolva a települések (falvak, kisvárosok, nagyobb városok) eltérő adottságaival és igényeivel, az oktatás folyamatosságából adódó szintekkel – a következő iskolatípusokat különíti el: I. királyi egyetem, akadémiák, főgimnáziumok, gimnáziumok és grammatikai iskolák; II. első rendű népiskolák és nagyobb városi népiskolák; III. árvaházak; IV. érseki és püspöki líceumok, szerzetesrendi iskolák, papnevelő intézetek. A szabályzat előírja mindenik iskolatípus vezetőtestületének, oktatói személyzetének összetételét, az iskolák fenntartásához szükséges költségek eredetét, felhasználását. A második fejezet tartalmazza az egyes iskolatípusok számára kötelező tantárgyakat, az átadandó ismeretek jellegét.

A harmadik fejezet részletesen kitér a tanárok és igazgatók érdemeinek megjutalmazási módjára, a „tanulókkal való bánásmódra”, „a tanulóifjúság egészségi állapotának gondozására”, „az ifjúságot fenyegető veszélyek elhárítására”, „a tanulóifjúságnak engedélyezendő játékok fajaira”, a játékterek kijelölésére, az „üdülésre kitérített” időre, a „szellemi üdülés” közbeni rend fenntartására, az órafelosztásra, a „vizsgálatokra”, a fiatalok jutalmazására és büntetésére. Külön fejezet foglalja össze a tanulók önmagukkal, társaikkal, idősebbekkel és fiatalabbakkal, a társadalommal, a fejedelemmel szembeni, az isten iránti kötelezettségeit. A szabályzat utolsó szakasza előírásokat tesz a „tanulóifjúság szülei”-nek a gyerekek iskolai tanulmányai, egészségi állapotával, erkölcsi magaviseletükkel és vallásos viselkedésükkel kapcsolatos megnyugtatóra. Összefoglalóan, a *Ratio Educationis* először hangsúlyozza az oktatás intézményes keretének kiépítését (iskolaépület biztosítása, oktatói személyzet alkalmazása és fizetése), az oktatás didaktikai és pedagógiai megtervezését.

Alább néhány paragrafus részletét idézzük, amelyek hatása felismerhető a mai oktatás szemléletében, vagy az egykori iskolával kapcsolatos kommunikatív emlékezetben.

„LVIII.§. A kisebb városi és falusi népiskolák igazgatói és tanítói

Ez iskoláknak igazgatása és gondozása különösen a kisvárosok és falvak földbirtokosainak s a templomok kegyurainak ajánlandó fel, akik a helység lelkészének tanácsát is meghallgatják. [...] Az iskolák felügyelete a plébánosra bízatik. [...]

LXIX.§. A tanárokat és tanítókat illető költségek

Mínt hogy az egész serdülő ifjúság, azaz az egész haza reménye és legdrágább kincse van a tanítók lelkiismeretére bízva, hogy tanítsák és képezzék mindazon tudományos ismeretekre, melyektől általában az ország jóléte függ; minden bizonnyal nagyon terhes feladat és csömörrel s temérdek bosszúsággal járó súlyos munka nehezedik vállaikra. Azért nagy jutalmakkal kell őket buzgalomra serkenteni, csüggedésükben felemelni. [...]

LXX.§. A népiskolai tanítók fizetésére fordítandó költségek

A gyermekek nevelését, míg valamivel jobb oktatásra alkalmas korba jutottak, a természetet a szülőkre bízta. Ennél fogva a falvak, kisebb és nagyobb városok népiskoláira fordítandó kiadások, miként eddig is szokás volt, magukat a községeket illetik. Az előjáróknak és a tanfelügyelőknek azonban gondosan ügyelniük kell, hogy az iskoláknak szánt épületeknek alkalmas fekvésük és jó felszerelésük legyen; hogy a tanítóknak illő tiszteletet szerezzenek s a megélhetésükhöz szükséges eszközöket biztosítsák számukra. Azonban az első rendű népiskolák költségeiről a tanulmányi közalap fog gondoskodni. És pedig igazgatójuk meghatározott évi fizetést, a többi tanító pedig a községektől fedezendő fizetésükön kívül csupán tiszteletdíjakat fog kapni a tanulmányi közpénztárból. [...]

LXXXIII.§. A népiskolák épületeinek költségei

A népiskolák számára való épületek kijelölése, kellő felszerelése, karbantartása a községeknek lesz kötelességük, amiben a földesurak is segítségükre lesznek, különösen azok, akik ajánlási jogot¹² élveznek. [...]

LXXXVIII. Mely tantárgyak tárgyalandók a falusi iskolákban és mily módszerrel

¹² Ius praesentandi, a tanítók kinevezésére.

A tantárgyak, melyeket a falusi iskolákban tárgyalni kell, nem mind egyformán szükségesek minden tanulóknak.

Valamennyiüket oktatni kell:

1. a betűk megismerésére, a szótagolásra s mind a nyomtatott, mind a kézzel írott könyvek olvasására;

2. a helyes és szépírásra;

3. az első számtani műveletekre és ezeknek a mezei gazdálkodásban való alkalmazására, tekintettel az itt előforduló sokféle esetre;

4. azon ismeretekre, melyek segítségével a parasztemberek becsületességre és vagyonuk figyelmes gondozására nevelendők. E célra külön tankönyv fog kinyomatni; csak némelyeket:

5. a latin nyelv elemeire és pedig főképpen azokat, akiknek idővel vagy a latin iskolába kell átlépniök, akik közé tartoznak elsősorban a nemes elődöktől származó ifjak, akiknek szülei többnyire falvakon alapítanak maguknak állandó lakhelyet, vagy akik kitűnő tehetségükkel kíválnak a többiek közül s így nemcsak erre a kiváltságra, hanem nagyobb pártfogásra is méltóknak mutatkoznak. Sőt magukat ezen falusi iskolák tanítóit is ezen iskolákból, mint az ő első nevelőintézeteikből kell toborozni. Már ebből is kitűnik, mily nagy gond fordítandó ezen iskolák helyes szervezetére, hogy ezen életpályára hivatott tehetségek kiművelésére alkalmasak legyenek;

6. a német nyelv elsajátítására, ahol ennek használata nem általános. [...]

LXXXIX.§. A tanítás ideje a falusi iskolákban

Kívánatos volna ugyan, hogy a falusi fiatalság nyári és téli időben egyaránt mindaddig köteleztessék az előadások hallgatására, míg a mezei munkák végzésére alkalmas kort el nem érte, ezt azonban csak nagyon kevesektől lehet elvárni. A legtöbb szülő ugyanis gyermekeit, alig hogy ötödik vagy hatodik életkorukat átlépték, földművelésre, házi munkára vagy más foglalkozásra is fogja. Ez az ősidők szentesítette és az állam összességére igen hasznos szokás már azért is meghagyandónak látszik, mert igen nagy érdek fűződik ahhoz, hogy a falusi serdülő ifjúság, hogy úgy mondjuk, már zsenge korától megedződjék s az egész életfolyásán elviselendő nehéz munkához korán hozzászokjék. Ennélfogva a dolgot úgy kell majd szabályozni, hogy az ifjak a mezei munkák befejezése után, mikor a szülőknak már kevésbé van reájuk szükségük, köteleztessenek az iskola látogatására, ahol a tanítást a fentemlített tantárgyakból reggel két és délután ugyanannyi órában szorgalmasan hallgatni tartoznak. [...]

XCIII.§. Mít értünk a nagyobb városi népiskolákon

A népiskolák ezen csoportjában a hitoktatókon és a latin nyelv elemeinek tanítóján kívül három-három tanító működik. Ez némely mezővárosban is dívik, ahol t.i. az iskolaigazgatón kívül kántor és orgonamester is van, akik egyébként templomi szolgálatra vannak kötelezve s megfelelő fizetéssel vannak ellátva. Az ő segítségükkel az ifjúságot több tárgyra lehet oktatni. [...]

XCIV.§. A nagyobb városi iskolákban tárgyalandó tantárgyak

[...] Módját kell tehát ejteni, hogy mindenki megtanulja:

1. a betűk fölismerését és szótagolását, a nyomtatott és írott könyvek olvasását;

2. a szép- és nyelvtanilag helyes írást;

3. a számokkal való elbánást, hogy a számtani műveleteket mindazon esetekre, melyek a kereskedelemben és üzleti életben s a fontosabb kézműiparban még a legnagyobb városokban is előfordulnak, alkalmazni tudják;

4. a háztartás elemeit;

5. az anyanyelvet, ugyancsak

6. a német nyelvet, ahol nem szerepel anyanyelvként;

7. különböző feladatok írásbeli megszerkesztését;

8. végül az erényes és becsületes polgári életmód folytatásához hozzátartozó ismereteket, melyekre mindenkinek egyformán szüksége van.

Egyesek viszont, még pedig azok, akik vagy a grammatikai iskolába átlépni szándékoznak, vagy kitűnnek a többiek közül, vagy legalább kérni fogják, hogy ugyanebben az oktatásban részesülhessenek, a következőkben fognak gyakoroltatni:

9. a latin nyelv elemeiben;

10. a mértan és természettan alapelveiben, szabadkézirajzban és más ügyességekben, amelyekre azoknak lesz szükségük, akik nem kívánnak a latin iskolába átlépni.

CIII.§. A nemzeti nyelvek

1. Hogy a gyermekek iskolai tanulmányaikban olyan előmenetelt tanúsítsanak, aminőt az állam elvár és hogy a tudományoknak egész a velejébe behatoljanak: a magyarázatnak mindenesetre oly világosnak kell lennie, hogy azt teljesen és pontosan megértsék. Azonban mindenki belátja, hogy ez lehetetlenség, ha a tanító nem a nép nyelvén beszél.

Továbbá.

2. Ahol nem lakik több nemzet vegyesen, hanem egyetlen egy nyelv dívik és a szülők más nyelvek ismeretére is szeretnék taníttatni gyermekeiket: vagy e nyelvekben jártas házi nevelőt kénytelenek tartani vagy gyakran távoli vidékekre küldeni és néha több éven át ott eltartani őket. Mindkét eset bizonyára nem csekély költséggel és sokszor nem jelentéktelen alkalmatlansággal jár, s ha ezeket a szülők nem bírják viselni, gyermekeik, a maguk legnagyobb kárára, szükségszerűen egy igen hasznos ismeret nélkül nőnek fel. [...]

CXXII.§. A magyar történelem tanításáról

1. Magyar történelem tanítása a történelem általános fogalmáról szóló bevezetés előrebocsátása után szent István első királlyal veszi kezdetét. Még pedig felőleli:

Az ország állapotát, tekintettel a vallásra, alkotmányra, belső erőforrásaira és kifejtésüknek akadályaira, épp úgy a nemzeti jellemre, közműveltségre, az ország határaitra, az idegen népekkel való viszonyára a magyar királyság bölcsőjétől kezdve.

2. Az uralkodó élettörténetét, még pedig:

a/ Egész nemzetségét, t.i. szüleit, nagyszüleit, dédnagyszüleit, vérokonait, feleségét, gyermekeit.

b/ Jellemezni fogja őt mint családfőt,

c/ mint népének atyját s ezzel kapcsolatban

d/ röviden felsorolja az általa hozott törvényeket és rendeleteket és ezeknek folyamányait;

e/ a követségeket, szerződéseket, országgyűléseket, a megvívott háborúkat;

f/ végül megrajzolja röviden és őszintén minden egyes király élet- és jellemképét.

3. Röviden megemlékezik azon kiváló férfiakról, kik bármely király uralkodása alatt kitűntek a király, a vallás és a haza iránt tanúsított hűségben, vagy akik bölcs belátásukkal, tudományosságukkal, a közgazdaság előremozdításával vagy más egyébbel a többiek közül kiemelkedtek akár bennszülöttek, akár idegenben voltak.

4. Végül minden egyes király uralkodása rövid összefoglalással fog zárulni, amely leírja az ország állapotát a király halálától kezdve, tekintettel a vallásra, alkotmányra, az ország belső anyagi erőire, a szomszéd népekre, a nemzeti jellemre, tudományra és művészetre s egyúttal ide kapcsolódik az átmenet utódjának uralkodásához.

Ezen módon lehetne előadni Magyarország történetét az ifjúságnak a második iskolai évben s folytatni lehetne egész az 1526. évig, amelyben a szomorú mohácsi vész bekövetkezett. A második esztendő meg kellene kezdeni dicsőséges I. Ferdinánd császár és király uralkodásával és azután a további királyok során végighaladva a mai szerencsés kormányzattal fejezhetnők be Magyarország történetét.

CCVI.§. [A tanítóknak] a tanulókkal való bánásmódjukról

[...] Azért minden igyekezettel rajta kell lenni, hogy a tanítók erkölcsi olyanok legyenek, melyekhez az ifjak bizvást hozzáigazodhassanak. Hamisítatlan vallásosság, igazi jámborság, a tanulóknak kiváló előrelátással és kitartó türelemmel vértezett szeretete a fő források, amelyekből az eszközöket az oktatásügy szerencsés fejlődésére merítenünk és remélnünk kell. Ahol ezek az alapvető kellékek hiányoznak, ott az oktatás épülete laza talajra van bízva és a nevelés vagy játékszerűvé vagy szolgálivá válik. [...]

CCXLI.§. A tanulóifjúsággal szemben alkalmazandó büntetések részletesen

[...] A büntetések megválasztásánál főképp arra kell figyelni, hogy ne legyen bosszúálló jellegük a hanyag vagy rakoncátlan tanulókkal szemben, hanem hogy megjavítsák őket, hogy a resteket a szorgalom, a rosszviséletűeket a javulás útjára visszavezessék, szóval, hogy céljuk ne a megtorlás, hanem a javítás legyen, és hogy az iskolai munka élénkségének s az erkölcsök épségének állandó fenntartására vagy helyreállítására szolgáljanak. Ezért az igazgatóknak és a tanároknak semmi esetre sem fog dicséretükre válni, ha iskolai naplójuk tele lesznek a tanulókra kirótt büntetések bejegyzéseivel. Mert bár szigorúságuknak eme gyakorlásában gondosak voltak, de egyúttal gyanút keltenek, hogy híjával vannak a mérsékletnek és előrelátásnak, mert ha ebben kiválnának, más utakhoz és módokhoz folyamodnának, melyekkel az ifjakat a meggondolatlan cselekedetektől szerencsésen visszatarthatnák s mint gondos őrszemek a messziről fenyegető veszedelmeket éles megfigyelő tehetségükkel észrevennék és megelőznék. [...]

Ezen fenyítések első foka a grammatika tanulóival szemben vesszőzésből, a gimnáziumban pedig botütésekből fog állni. Ez azonban sohasem bízható a tanárok önkényére, hanem ha a vétség, mely erre a büntetésre méltó, csak keveseknek jutott tudomására, akkor az a tanár és az igazgató jelenlétében zárt helyen rovandó ki a kihágás mértéke szerint. Ha pedig a vétség nyilvánosan követettett el vagy gyakrabban ismétlődött, az igazgató, a tanárok és az iskolatársak előtt fog végrehajthatni. Végül ha a hiba az egész tanulóifjúságnak tudomására jutott, ennek szemeláttára kell megbüntetni a fenyítés előtt és után tartott rövid intelm kíséretében, hogy a bűnös hibája megjavítására, a többiek pedig a példa megutálására indíttassanak.

Ha a fenyítésnek ezt az első módját nem követi a várt javulás, a lefokozást kell alkalmazni, vagyis az alsóbb osztályokba való leküldést, melyről az igazgató a tanári értekezleten fog tanácskozni a testület tagjaival. Ha a bűnös nem teljesen kétségbeesett és csak néhány napra büntetendő, akkor tanúk nélkül, egymaga, – de ha a büntetés egy évre szól, a tanárok kíséretében nyilvánosan vezeti le az alsóbb osztályba, amelybe vagy ugyanott vagy bármely más helyen kell őt befogadni, de csak bizonyítványát föltüntetve hivatalos irat fölmutatása mellett, mely nélkül soha semmiféle jövevény föl nem veendő.

Ha végre az előbbi osztályból való leszállítás sem használ semmit s nincs más eszköz a javításra, a relagatit, vagyis az iskolából való eltávolítást kell igénybe venni. [...]

A magyar középiskolai elítéltetés 1849-ben kezdődött és a 20. század elején zárult. A rendszer „lefelé” és „oldalra” zárt volt. A négy elemi osztály elvégzése után mindössze szelektió, más, párhuzamos képzésből pedig különbözőzeti vizsga alapján lehetett középiskolába kerülni. Aki viszont a rendszerbe került, annak megnyitották a felfelé emelkedés lehetőségei. A klasszikus középiskola (*gimnázium* vagy *reáliskola*) diákjai érettségi után egyetemi oklevelet szerezhettek. A 12 évig tartó *elemi ismétlő*, továbbá a *polgári iskola*, az ezután választható *kereskedelmi iskola* és a tanítóképző nem tette lehetővé a továbbtanulást.

Az így kialakult rendszer szabályozta az elítéltetést, újratemelte a társadalmi elitet, társadalmi integrációt valósított meg. Működését és szerepét a II. világháborút követő változások szüntették meg (Karády V. 2001).

Szövegek és kontextusok

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézírattára több szépírásfüzetet őrzött meg. A füzetekben a torockói iskola tanulóinak írásgyakorlatai követhetők. Az ábécé betűinek és a szótagolás szabályainak gyakorlása után a tanulók történelmi és vallásos tárgyú szövegeket másoltak. Ugyanaz a tanuló több betűstílust is kipróbált.

Bosla Katalinnak három füzete maradt fenn, az 1936-os, 1937-es, 1938-as évből. Az első füzet 7 lapból áll, mérete 240x185 mm. A kézirat jelzete MsU 613A. A második füzet 15 lapos, mérete 242x190 mm. Jelzete MsU 613B. A harmadik füzet címe *Bosla katalin próba = írása 1838-ban*. A füzetet ellenőrző tanító aláírása: *Láttam Márkos Praecept*.

Bosla Sára több éven keresztül ugyanabban a füzetben gyakorolta a szépírást. Az 1832–1836 közötti évekből 62 lapon őrződtek meg írásgyakorlatai. Füzetének méretei: 240x195 mm. Jelzet: MsU 235.

Czupor Andor egyazon füzetben végezte írás- és rajzgyakorlatait. Az 1835-ből datált füzet 14 lapból áll, méretei 270x200 mm. Jelzet: MsU 612.

A tankönyvírás kezdetei. A tankönyv egy korszak világképét, nevelési eszményeit, oktatási viszonyait tükrözi. A fontosnak vélt információkat e szempontok szerint válogatja össze és szerkeszti meg. Története a távoli múltban gyökerezik, s az idők során alakját, szerkezetét, tartalmát sokszor változtatta. Nagy Károly (748–814) frank király, majd császár, a Frank Birodalom megteremtője a 8–9. század fordulóján szervezte meg a frank oktatást. A „tekereskönyvek” után ekkor jelent meg a mai formátumú, lapozható tankönyv. A 11–15. századok során kézírással, kevés példányban készült.

Az első magyarországi tankönyvről egy oklevél tesz említést az 1010-es évek elején. A tankönyvet István király uralkodása idején a pécsi püspökség káptalani iskolájában, a középszintű oktatásban használták. A latin nyelvtan elsajátítását szolgálta. Az 5–6. században élt, Konstantinápolyban dolgozó római grammatikus tanítómester, Priscianus Caesariensis munkája volt a *Grammatikai tanítások tizennyolc könyve*, amely rendre hangtani, alaktani és mondattani megállapításokat tartalmazott, neves gondolkodók műveiből választott példákkal szemléltetve. A pannonhalmi kolostor könyvtárjegyzéke több tankönyvet nevez meg. Közöttük vannak Cicero beszédei, Donatus elemi szintű latin nyelvtankönyve, Catullus latin nyelvgyakorló könyve, Lucanus egy műve. Ezekből az időkből Esztergomban őrződött meg egy tankönyv, amely grammatikai, retorikai, csillagászati és matematikai ismereteket foglalt össze. A tankönyvek értékének felfedezését jelzi egy 1363-ból származó feljegyzés, amelyben egy Esztergomban tanuló diák pénzt kér nagynénjétől tankönyv vásárlására: „Mert nemhiába írja a költő: *Szitával merit vizet az, aki tankönyv nélkül akar tanulni.*”

A kéziratos tankönyvet a középkoron végig a diák maga készítette el, a tanárja által használt mintakönyv alapján. Ezt az anyagot folytonosan bővíteni lehetett. A kézírás, a másolás miatt azonban a hibákat nehezen lehetett kiszűrni.

A Mátyás király idejéből származó, 1489–90-ben készült Szalkai-kódex őrzött meg egy kéziratos tankönyvet. Szalkai László, a későbbi főkancellár és esztergomi érsek, a sárospataki plébániai iskola diákja írta, hat kötetben. Az 1. kötet a csillagászati-matematikai ismereteket foglalja össze, a 2–3. kötet verses irodalmi műveket magyaráz, a 4. kötet stilisztikai, az 5. kötet retorikai, a 6. kötet pedig zeneelméleti ismereteket tartalmaz. A diák a krakkói egyetem bölcsészkarán tanult Kisvárdai János iskolarektor mintapéldányát másolta le, s az iskolai használat során széljegyzetekkel látta el.

A saját készítésű tankönyveket a káptalani iskolák és az egyetemek tankönyvkészítő műhelyei szorították ki. A könyvkiadás és a könyvkereskedés megjelenése fellendítette a tankönyvkiadást. Az első vállalkozók Budán jelentek meg, a Jagelló-korban. Feltérképezték a vásárlói igényeket, megszerezték az igényelt tankönyv mintapéldányát, a nyomda hiányában külföldi nyomdával elvégeztették a munkálatokat, s a kész mű budai boltjukban volt megvásárolható. Az első tankönyvet Pap János könyvkereskedő Velencében állíttatta elő, 1507-ben készült el. Címe *Doctrinale*, latin nyelvtankönyv volt, poétikai és retorikai ismeretekkel kiegészítve.

Az ekkor, külföldön előállított tankönyvek Magyarországra vonatkozó ismereteket is tartalmaztak.

Magyarországon elsőként Hess András nyomdász szakosodott tankönyvek kiadására. A német származású mester Rómában tanulta meg a mesterséget, Velencében állapodott meg. Mátyás király alkancellárja innen csalta át Budára, ahol 1472-ben nyomdát állított fel. Brassóban Johann Honterus, a lutheri tanokat követő plébános 1539-ben alapított a tankönyvek kiadására szakosodott nyomdát. Sárváron szintén 1539-ben jelent meg Sylvester János *Grammatica Hungaro-latina* című munkája. Kolozsvárt Molnár Gergely szerkesztett latin nyelvtankönyvet, amely 1600-ig 11 kiadásban jelent meg. Ko-

lozsvárt adták ki Melanchton latin, Károlyi Péter görög nyelvtanát. 1588-ban jelent meg Janus Pannonius tanára, Guarino többjelentésű szavakat versbe foglaló könyve, 1591-ben pedig a *Magyar arithmetica azaz számvetésnek tudománya* című tankönyv. Rendre tankönyvek jelentek meg Nagyszombaton, Debrecenben, Lőcsén, Gyulafehérváron, Bártfán, Sárospatakon, Pozsonyban, Nagyszébenben, Nagyváradon, Budán, Sopronban, Pesten, Egerben.¹³

A legelső fennmaradt nyomtatott ábécéskönyv *Kolozsvári ábécéskönyv* néven ismeretes. Kolozsváron adták ki 1553-ban, feltehetően Heltai Gáspár nyomdájában készült. A címe: *A keresztyéni tudománynak fundamentuma. Rövid és hosszan való kérdésekbe befoglaltatott, a magyar (írás) olvasásának módjával egyetemben. A gyermekeskéknek és az egyéb együgyű keresztyéneknek épülésére. Kolozsvárban, MDLIII.* A tankönyv rendre megtanítja 1. a „közönséges betűket”, a nagy- és a kisbetűket, 2. a hangokat, a „szóló betűket” (magánhangzók) és a „süket betűket” (mássalhangzók), 3. az „összefoglalt betűket” (egy magán- és egy mássalhangzó egysége). Az utolsó egység olvasásgyakorlatra válogatott katekizmuszöveget tartalmaz.

Teljes formájában maradt fenn Bornemisza Péter 1577-ben kiadott „könyvecskéje”. A kolozsvári könyv szerzőjéhez hasonlóan, a hangok sorrendjét, a hangok csoportosítását, a hangok összevonását és az olvasásra szánt szövegeket tartalmazta.

Az új típusú olvasókönyvet F. E. Rochon szerkesztette meg a porosz népiskolák számára, 1776-ban. Ez 79 tanulságos olvasmányból, példázatból, versből állt. Átdolgozott változatából tanultak a magyar és a román diákok is. Magyarra Révai Miklós ültette át, aki egyúttal a helyesírás, a szépírás, az építészet, a mezőgazdaság oktatására is készített tankönyvet, a „nemzeti iskolák számára” (Kosáry D. 1983: 461–463).

Általában véve, az oktatás az uralkodó és az állam iránti tiszteletet kultiválta, a társadalmi helyzetbe való belenyugvásra ösztönzött, s a túlvilági üdvözülést hirdette.

Szövegek és kontextusok

1. Az írásgyakorlatot és az íráshasználati habitusokat a retorika és a poétika határozta meg. Bethlen Miklós emlékiratában olvasható, hogy az iskolában a latin nyelvvel párhuzamosan retorikai fogalmakat, eljárásokat és poétikai mintákat is elsajátítottak. Cserei Mihály 1685-ben másolta le retorikai, logikai és poétikai ismereteket tartalmazó tankönyvét. Minden teleírt oldalt üres lap követ, ahova a diák megjegyzéseit és példáit beírhatta. (Kolozsvár, Akadémiai könyvtár, MsU 9.)

2. A széki emlékiratíró Győri Klára a következőképpen örökölte meg iskolai élményeit.

Első osztályos koromban történt. Jó tanuló voltam, de ez könnyen ment, mert nagyobb testvéreimtől elfigyeltem a tanulásait. Számokra, betűkre már megtanítottak, hogy mikor a tanító bácsi kihagyta a leckét, én már kész is voltam vele. S ezért szeretett is a tanító bácsi. Én is nagyon szerettem őt, mert nagyon sokszor megsimogatta az arcomat, fejemet, olyan jószagú volt a keze. Egyszer a pénzdarabokról tartott tanítást. Akkor legkisebb pénzdarab a fillér volt. Volt egyfilléres is, de több volt a többfilléres. Ezt krajcárnak hitták. Megmutogatja: „Ez egyfilléres! Ez kétfilléres! Ez tízfilléres!” (Azt úgy hittuk: öt krajcár.) S így tanít. Mi figyelünk. Egyszer vesz két darab kétfillérest a kezébe, s feltartja:

– Na gyerekek, ki mondja meg, ez a két darab hány fillér, én annak adom.

Én is összerántom az eszem, s nagy hirtelen, nehogy más megelőzzön, odaszólok:

– Négy fillér!

¹³ A tankönyvtörténeti adatok forrása: Mészáros I. 1989.

Hej, lett mozgolódás, mert azonnal nekem adta a két krajcárt! S mikor hazamegyek, mutatom szülemnek, s apám abba a percebe indul:

– Na, gyere velem fel az iskolába!

Megtaláltuk Csiki tanító úrt az iskolába, s mondja apám:

– Né, a léányomnak két krajcár volt a markába, mikor az iskolából hazaért. S kérdem, honnan van. Azt mondja: tanító úr adta neki. Én nem hittem, s nekem tudni kell, hogy mi az igaz, nehogy nekem hazudjon vagy lopjon.

A tanító úr megsimogatott szépen, s mondta édesapámnak:

– De igen, Győri bácsi, én adtam Klárának a négy fillért, mert csak ő tudta az osztályban megmondani, hogy a két darab krajcárakba hány fillér van.

Édesapám megköszönte, s hazafelé már fogta a kezemet, s várta, hogy kérdezzék, akiket láttunk, hogy hol voltunk. S ragyogó szemmel beszélt el s mondta, hogy a tanító úr megsimogatott és megdicsért.

S így öröme telt bennem. Minket, hat testvéreket, apám mindig biztatott:

– Tanuljatok, ne legyetek utolsók, mert csak úgy kaptok gúnyát, új csizmát.

Hallottam biz én sok szülőt, hogy azt mondta: „Hát mért tanuljon, úgyse lesz pap belőle!”

Édesapám nagyon sok szép fonalat megfont a jó olvasások mellett. Mikor valamelyik nagyobb fiú olvasott, mikor édesapám, de szép folyékonyan, hogy nálunk minden este voltak emberek hallgatni, aszszonyok fenni. De soha nem unta el magát egy se. Míg kisebbek voltunk, s úgy történt, sáros esték voltak s nem jöttek a beszélgetők, akkor mondta édesapám a mesét. Az osztán földi mennyország volt nekünk, gyermekeknek! Azt is úgy mondta, gyakran megállt vele: – Na, hol is maradt félbe? – hogy lássa, hogy figyelünk. De mindig nagyon, de nagyon feszült figyelemmel voltunk, s el kellett mondjuk az azelőtti mesét, csak úgy kaptunk mást.

Édesapámat jórészt csak akkor szerettem, mikor mesélt. Máskor igen szigorú volt hozzánk, gyermekeihez. Szomszédok, barátok nagyon szerették, még úgy is mondták: „olyan, mint a szépen szóló muzsika.”

Olyan kisgyerek voltam, hét-nyolc éves, s bármilyen mesét, bármilyen olvasmányt megérttettem. Eleinte, tíz-tizenkét éves koromig, úgy értettem jobban, ha más olvasta. Ha én olvastam, még nem tudtam az értelmét úgy kienni. Osztán mikor belejöttem az olvasásba, még reszkettem egy-egy könyv után. Megtettem: azzal feküdtem le éjszakára, s szorítva öleltem, nem éppen tankönyveimet, valami verses-könyveket vagy valami szerelmi elbeszéléseket. Ugy sunyítottam, ne is vegyék észre. De meg szüelim nem is tudták, hogy azt kellene tiltaniuk, de én majdnem megbolondultam utánuk. Mikor bátyáim vitték vissza a könyvtárba, titkon sírtam, hogy még elolvasnám. De azért ment a leckém is, úgyhogy kilenc osztályt, hat mindennapit és három ismétlőt jártam. Akkor itt Széken ennyi volt az összes osztály.

Apám, nem tudom, honnan, szerzett egy Toldi Miklós-könyvecskét. Kép is volt benne, s ezt szerettem meg. Nagyon szép versek benne az erős Toldiról, s láttam egy képen, hogy veri egyik farkast a másikkal. De én szentül hittem, hogy az hűfénykép, el nem hittem volna, hogy az életben valaki úgy tudjon rajzolni. Még húszéves koromban is azt hittem, hogy mind személyes fényképek a könyvekbe, s ezek nagyon-nagyon vonzottak az olvasásra.

Volt édesapámnak egy testvére, ekkor már fehér hajú, öreg Zsuzsi néni. Ez is nagyon szerette a könyveket. Gyakran jött hozzánk fenni, s fonás közben mondta, milyen könyvet kapott a paptul, mondott belőle el. Mikor ezekről beszélt Zsuzsi néni, nem tudtak egy kis fáért kiküldeni, figyeltem a beszédjére, még az elébújt fehér haja, még a hiányos, ritka foga is kedves volt nekem. S mindég jókedvűen, jó kacagva beszélt...

Édesapám iskolába járatott minket, vallásosan nevelt, templomba vele kellett menni. Ahogy az első elemít megkezdték a gyermekei, figyelemmel kísérte haladásunkat. Esténként odahajolt tanuló gyermekei mellé: „Így és így” – intette, oktatta őket. De biza mikor vakáció alkalmából vittük az értesítő könyvecskét, díszítette is a jegyünk, mert szép érthetően bele volt írva: „dicsüretes, dicsüretes, kitűnő.”

Volt egy nagyobb bátyám, az megkezdte az első osztályt. Nem nagyon fogott rajta a tanulás, a játszás volt mindene. Odakerült, hogy Sándort gyakran ott marasztották. Édesapám mindig kérdi:

– Sándor, miért jössz ilyen későn haza?

– Hát azt mondta a tanító bácsi, még nem mehetek haza, még maradjak.

Úgy vette észre édesapám, hogy Sándor nagy, de nagy megtiszteltetésnek vette-vélte az ottmarasztást: „Hát szeret a tanító bácsi, ezért kell ott üljek.”

Édesapám egyszer már sokallta az olyanfajta szeretetet. Jó haza Sándor későre, s mondja édesapám:

– Na, Sándor, mit nem tudtál, hogy segítelek ki?

S elkezd nagy begyesen:

– Én biz én, édesapám, semmit se nem tudtam, s mégis ott marasztottak.

Na, ez osztán jó volt, még húsz év múlva is emlegetve volt, hogy „semmit se tud, mégis ott marasztják”.

Nekem nagy könnyebbségemre volt, hogy szerettem ellesni nagyobb testvéreimtől a leckéiket, s már a betűket, számokat jól ismertem, amikor a kedves jó tanítómhoz, Csiki Józsefhez kerültem. Többször megtörtént, hogy felvett az ölibe, a többiek ezért bosszankodtak, irigységből még a tanító úr feleségének is csipogtak rám.

Ment nekem jól a tanulás, s amikor iskolai értesítő könyvem vittem haza, szüleim boldogan olvasták: dicsiretes, dicsiretes, kitűnő! Később, az ötödik és hatodik osztályban már kissé lecsúsztak a jegyeim, volt jeles is köztük váltakozva. De már nőtem, s többet kellett segítsék az otthoni munkánál, fanni, szóni is segítettem édesanyámnak. De bukni soha nem buktam meg.

Az 1880–1890-es években több volt az analfabéta, mint az írástudó. Az én szüleim: édesapám és édesanyám is, tudtak írni, olvasni. S kivált édesapám! Gyönyörű írása volt, s nemcsak Széken, a községünkbe, de közelebbi falvakból is édesapámhoz jöttek, ha egy kötlevelet, haszonbérleti szerződést, egy örök-vásári szerződést s még egy-egy nyugtát kellett megírni. Édesapámhoz jöttek, hoztak egy-egy pakli dohányt, mit édesapám nemigen fogadott el; annyi köszönetet leraktak, hogy halmazzal volt a „köszönöm szépen”.

Többek között egyszer megcsinált valakinek valami örök-vásári szerződést. Én nyolcéves lehettem, de bent a keblemben éreztem, hogy én olyan büszke vagyok erre: többen vannak nálunk a házba, tanúk, az eladó s a vevő, s mikor kész az írás, édesapám felolvassa, hogy a tanúk mit kell tanúsítsanak. Én figyelem az olvasást, s oly csodás volt, amint hallok, hogy „én, N.N., örökre és visszavonhatatlanul átengedem, átadom”. Ezt már soha ki nem engedtem a fejemből, mind szép szó volt az előttem, ezt az én apám írta, egy olyan írásba, amit nagyon őriznek, amit nagyon el kell dugdossanak, mert anélkül még visszaveszik azt a házat, azt a darab földet, melyről szólt az írás.

Mikor kész az írás, kérdi az ember:

– Na, Mihály báty, mivel tartozom ezért az írásért?

Azt mondta édesapám:

– Hát, barátom, egy annyival, hogy „köszönöm szépen”.

– Jaj, nem úgy van az, Mihály báty! Tegnap voltam Budai Samunál, a csizmadiánál, hogy varrja be a csizmám bokáját, s csak éppen három öltést. S mondom: „Na, köszönöm szépen!” Azt mondta Budai Samu: „Nem úgy van az! A haju már teli van »köszönöm szépen«-nel, s nem megyek vele semmire. Adj ide két krajcárt!” S ked pedig megérdemel hatszor két krajcárt is.

De édesapám pénzt nem fogadott el! Ezekre én, már úgy magamban, olyan büszke voltam! (Győri K. 1975: 48–52.)